

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Жовтянська Валерія Вікторівна

УДК 159.95:165.212

ПСИХОЛОГІЯ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ДІЙСНОСТІ

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ - 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України

Науковий консультант: член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор
Татенко Віталій Олександрович,
головний науковий співробітник лабораторії
методології психосоціальних і політико-
психологічних досліджень Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Лозова Ольга Миколаївна,
завідувач кафедри практичної психології
Інституту людини Київського університету імені
Бориса Грінченка;

доктор психологічних наук, доцент
Савченко Олена Вячеславівна,
професор кафедри педагогіки та психології
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»;

доктор психологічних наук, доцент
Рудницька Світлана Юріївна,
завідувач лабораторії когнітивної психології
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН
України

Захист відбудеться «13» травня 2021 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН
України (04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15; т. 044-425-24-08).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці в Інституті соціальної та
політичної психології НАПН України за адресою: 04070, м. Київ, вул. Андріївська,
15.

Автореферат розісланий «12» квітня 2021 р.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Бевз

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Психологія репрезентацій дійсності залучає до свого аналізу широке коло психічних феноменів, а саме – будь-які уявлення людини про різноманітні об'єкти та явища. Роль репрезентацій у людській життєдіяльності важко переоцінити, оскільки від того, якими є уявлення людини про дійсність, значною мірою залежить і її спосіб життя в цій дійсності. Зокрема, весь цивілізаційний арсенал – наука і техніка – ґрунтується на уявленнях людини про матеріальні та нематеріальні об'єкти, а також про себе саму. Більше того, увесь світ культури – це значною мірою репрезентації дійсності, фіксовані в літературних чи мистецьких творах, у філософських моделях або просто в повсякденному спілкуванні. Нарешті, характер пристосування людини до дійсності і її успішна з точки зору задоволення потреб взаємодія з зовнішніми об'єктами залежить насамперед від якості та специфіки репрезентації цих об'єктів.

Хоча репрезентації виступали предметом наукового дослідження в межах різних психологічних шкіл і парадигм, водночас не можна сказати, що цій темі наразі приділено достатньо уваги, зважаючи на її фундаментальний характер. Ті чи інші аспекти даної проблематики розглядалися в гештальтпсихології (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка), Женевській школі генетичної психології (Ж. Піаже), когнітивізмі (Р. Аткинсон, Дж. Брунер), зокрема, репрезентаційній теорії психіки (Р. Берн, Д. Гентнер, П. Джонсон-Лайорд, А. Маркман, Д. Пітт, Дж. Фодор,), теорії відображення (С. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв, Б. Ломов), теорії соціальних репрезентацій (С. Московічі). Попри те, що кожен з цих підходів зробив свій внесок у вивчення репрезентацій, базові питання їхнього формування, функціонування та розвитку залишилися відкритими.

Окремо тут слід зазначити теорії, для яких репрезентації становили основний предмет дослідження. Репрезентаційна теорія психіки спромоглася залучити до аналізу когнітивних процесів цілу низку суміжних дисциплін, та водночас її апеляція до комп'ютерної метафори і надмірна формалізація призвели до значних теоретико-методологічних труднощів, зокрема, редуccionізму і виокремленню когнітивних процесів з цілісної життєдіяльності людини. Натомість радянська теорія відображення, чий внесок в дослідження репрезентацій («образів») є чи не найбільш помітним, навпаки, наголошувала на єдності пізнання і життєдіяльності. Водночас цей підхід не помічав ролі ірраціонального і, зокрема, несвідомого в процесі формування репрезентацій. Цієї вади була позбавлена теорія соціальних репрезентацій, та вона залишила відкритим питання про конкретні механізми формування цих репрезентацій.

Важливим напрямом дослідження репрезентацій є аналіз ролі символічного опосередкування в процесах їхнього формування, функціонування та розвитку. Найбільш вивченим аспектом у межах цього напряму є аналіз ролі вербального опосередкування в зазначених процесах. Натомість характер художньо-образного опосередкування репрезентацій залишається малодослідженим у психології, що суттєво обмежує розуміння психологічних підвалин людської культури. Особливий науковий інтерес викликають символічно-опосередковані репрезентації, які інтерпретують об'єкти дійсності в категоріях, до яких ці об'єкти завідомо не

належать: дитяча гра, вербальна метафора, стародавній міф. Пояснення подібних феноменів становить актуальне питання для когнітивної психології, яке пов'язане з проблемою взаємозв'язку раціонального та ірраціонального в формуванні й функціонуванні репрезентацій.

У практичній площині психологія репрезентацій дійсності набуває особливої актуальності з огляду на комунікативну насиченість і когнітивну складність сучасного світу. Людина в цих умовах стає об'єктом численних інформаційних впливів, зокрема і маніпулятивних. Розуміння психологічних механізмів формування репрезентацій поза критичним мисленням і усвідомленням створює засади для протистояння можливим маніпуляціям і верифікації людиною власних уявлень про дійсність.

Фундаментальний характер проблеми, її теоретична та практична значущість, а також низка пов'язаних з нею відкритих питань визначають наукову актуальність теми дослідження «Психологія репрезентацій дійсності».

Об'єкт дослідження: репрезентації дійсності.

Предмет дослідження: формування, функціонування та розвиток репрезентацій дійсності.

Мета дослідження: побудувати та обґрунтувати психологічну теорію, яка розкриває психологічні механізми, що лежать в основі формування, функціонування та розвитку репрезентацій дійсності.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання:**

1. Визначити актуальні проблеми та теоретико-методологічні засади вивчення репрезентацій у психології.

2. Здійснити аналіз та теоретичне узагальнення досліджень, які містять дані про різні аспекти процесів формування, функціонування та розвитку репрезентацій.

3. Розробити теоретичну модель, яка описує психологічні механізми формування та функціонування репрезентацій дійсності.

4. Здійснити верифікацію, а також змістове уточнення та доповнення розробленої теоретичної моделі на основі психологічного аналізу символічних форм (гра, мистецтво, метафора, міф) та концептуалізувати отримані результати у вигляді цілісної наукової теорії.

5. На основі розроблених теоретичних положень побудувати психологічні концепції таких символічно-опосередкованих репрезентацій, як гра, метафора, міф, а також представити психологічну концепцію феномену смішного.

6. Визначити особливості формування, функціонування та розвитку соціальних норм та ідеологій як репрезентацій соціальної дійсності.

7. Дослідити роль розвитку символічно-опосередкованих репрезентацій дійсності в історичному процесі; визначити психологічні чинники становлення і розвитку Християнської цивілізації.

8. Проаналізувати особливості формування репрезентацій під впливом реклами, політичної пропаганди, моди, масової культури; визначити механізми деструктивних та маніпулятивних впливів на людину в сучасному соціокультурному просторі.

Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань було використано низку **методів дослідження**. *Теоретичні методи:* аналіз, синтез, дедуктивний висновок, узагальнення – для розроблення й обґрунтування

психологічної теорії, яка надає системну інтерпретацію процесів формування, функціонування та розвитку репрезентацій дійсності, для дослідження розвитку символічно-опосередкованих репрезентацій дійсності в історичному процесі та особливостей формування і функціонування репрезентацій в сучасному соціокультурному просторі; моделювання – для побудови моделі формування та функціонування репрезентацій дійсності на основі виокремлення їхніх сутнісних механізмів. *Емпіричні методи*: анкетування, тестування (тест визначення когнітивного стилю «імпульсивність – рефлексивність» Дж. Кагана «Порівняння схожих малюнків», субтест на дивергентне мислення Дж. Гілфорда, ціннісний опитувальник Ш. Шварца) та *математико-статистичні методи*: кореляційний аналіз – для дослідження формування та функціонування соціальних норм.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження.

Уперше:

- Побудовано теорію, яка надає системну психологічну інтерпретацію процесів формування, функціонування та розвитку репрезентацій з урахуванням модусу взаємовідносин індивіда з дійсністю. Центральним концептом теорії виступає поняття смислу, який визначено як пошукову інтуїтивну гіпотезу, що спирається на наявний в індивіда досвід, актуалізований через асоціативні зв'язки, і містить суб'єктивне ставлення до об'єкта. Показано, що характер розвитку смислу за різних модусів взаємовідносин індивіда з дійсністю і різних способів символічного опосередкування визначає ті психологічні механізми, які лежать в основі формування, функціонування та розвитку репрезентацій. В межах побудованої теорії запропоновано пояснювальні концепції таких феноменів, як гра, абстрактне мистецтво, метафора, міф, смішне; визначено психологічні чинники смислових деформацій в ідеологічних і релігійних уявленнях; проаналізовано особливості формування, функціонування та розвитку репрезентацій дійсності в історичному процесі та сучасному соціокультурному просторі.

- Показано, що психологічну основу гри становить процес формування переживання, яке виступає тут первинною цінністю. При цьому основним механізмом гри є перетворення зовнішніх умов заради безпосередньої самореалізації буття. Визначено психологічний механізм, що уможлиблює надання несправжніх інтерпретацій ігровим об'єктам: репрезентація об'єкта в грі здійснюється на рівні смислів, які тут є самоцінністю і функціонують як заснована на асоціативних зв'язках гіпотеза, яка відображає процесуальний і необов'язково завершений аспект розуміння об'єкта.

- З'ясовано психологічний механізм художнього впливу абстрактного мистецтва на його реципієнта. Показано, що зміст такого мистецтва існує попри відсутність конкретного денотату, оскільки воно актуалізує процесуальний аспект репрезентування дійсності – смисл, який, з одного боку, пов'язаний із заснованим на асоціаціях когнітивним пошуком, який стимулює глядача до інтеракції з мистецьким витвором, а, з іншого, – з переживаннями, до яких абстрактне мистецтво спроможне апелювати напряду.

- Визначено психологічний механізм, який уможлиблює функціонування двох форм прояву міфу: як самоцінної художньо-образної репрезентації дійсності і як нерелевантного уявлення про дійсність. Така бінарність формопроявів міфу

пояснюється тим, що будь-які символічно-опосередковані репрезентації розвиваються на основі смислу, а також тим, що вони можуть розвиватися і як самоцінність, і як пропозиційне судження залежно від модусу взаємовідносин індивіда з дійсністю.

- Описано психологічний механізм, що лежить в основі феномену смішного. Показано, що передумовою його постання є суб'єктивне злиття репрезентацій дійсності і самої дійсності. Психологічним механізмом смішного є раптове відокремлення об'єкта від його репрезентації, що суб'єктивно переживається як парадоксальне явище.

- З'ясовано психологічний механізм латентного впливу дискурсивних практик на когніції і поведінку людини. Показано, що в його основі лежить брак рефлексії в історичному процесі формування мовних значень, внаслідок чого досвідний спосіб розуміння дійсності (смысл) суб'єктивно не відрізняється від властивостей самої дійсності.

- Доведено існування традиційних соціальних норм, які за способом свого формування та функціонування відрізняються від видів соціальних норм, раніше описаних дослідниками. Показано, що формування традиційних соціальних норм обумовлено звичними для індивіда стандартами поведінки та спробою їх збереження, а їхнє функціонування забезпечує консервацію прийнятих у соціумі поведінкових патернів і культурної традиції.

- Визначено, що розвиток культури мислення, а саме – застосування рефлексії і логічного обґрунтування в процесах формування та функціонування репрезентацій дійсності, є основним чинником сучасного ідеологічного розвитку, що в політичній площині проявляється в дуалізмі ліберальної та консервативної ідеологій і реалізується як загальний тренд на лібералізацію суспільних відносин.

- Виокремлено чинники ідеологічних деформацій і пов'язаних з ними процесів формування тоталітарних суспільств: по-перше, протиріччя між ідеальною моделлю суспільства, яка фігурує в ролі бажаного стану і виражає певну систему цінностей, та реальним способом її втілення в соціальній практиці, по-друге, те, що способом реального функціонування ідеологій є політична боротьба, спрямована на перемогу одного з суб'єктів. Встановлено, що головним запобіжником від тоталітаризації та ідеологічних деформацій є застосування рефлексії і логічного обґрунтування до репрезентацій соціальної дійсності.

- Визначено чинники смислових деформацій релігійних репрезентацій дійсності. Показано, що базовий чинник таких деформацій полягає в нерелевантності пропозиційного висловлювання для ірраціональних за своєю суттю трансцендентних уявлень. Іншим чинником, який водночас виступає каталізатором для впливу першого, є визнання певної релігії як обов'язкової для сповідування, тобто створення умов, коли вона перестає бути предметом вибору для індивіда і суспільства загалом, а її зміст одразу інкорпорується в комплекс уявлень про дійсність.

- Показано, що мода як символічно-опосередкована репрезентація людини і її місця в світі представляє собою різновид сучасного міфу, який може проявлятися і як самоцінний спосіб самовираження людини, і як нерелевантний спосіб її репрезентації.

Поглиблено і розширено уявлення про:

- Психологічний механізм функціонування метафори. Показано, що специфіка функціонування метафори як формально хибної вербальної інтерпретації об'єкта пояснюється тим, що вона актуалізує процесуальний аспект функціонування значення слова – його смисл. Процесуальний характер розуміння змісту знака означає, що на інший об'єкт можуть бути трансльовані лише деякі аспекти цього розуміння. Зв'язок смислу з переживаннями та індивідуальним досвідом є передумовою для функціонування метафори як поетичного прийому.

- Роль раціональності в історичному розвитку Християнської цивілізації. Встановлено, що розвиток культури мислення, а саме – застосування рефлексії і логічного обґрунтування в процесах формування та функціонування репрезентацій дійсності, є базовим психологічним чинником становлення і розвитку Християнської цивілізації.

- Вплив репрезентацій сучасного урбаністичного середовища на суб'єктивне самопочуття і психічне здоров'я людей. Показано, що спосіб організації сучасного урбаністичного середовища містить ризики для психічного благополуччя його мешканців, що пов'язано з тим, що, по-перше, такий спосіб організації не створює умов для репрезентації навколишнього світу як самоцінності, а, по-друге, таке середовище не сприяє розвиткові смислів, спрямованих на пізнання чи естетичне осягнення дійсності.

- Психологічні механізми рекламного впливу. Визначено низку інструментів, які використовуються рекламою для формування репрезентацій товарів поза раціональним обґрунтуванням: опір на евристичні, трансляція невідрефлексованих смислів з художнього образу на репрезентацію товару, створення умовного ігрового або фантазійного простору, метафора, позиціонування товару як ознаки статусу його володаря.

- Психологічне забезпечення політтехнологій. Визначено низку інструментів, які використовуються політичним піаром для формування репрезентацій політичної дійсності поза раціональним обґрунтуванням: презентація популістських партійних програм і спрощених передвиборчих слоганів, просування політичних брендів художньо-образними засобами, використання каузальної атрибуції для формування образу політичного лідера, апеляція до емоцій і вірувань та ігнорування об'єктивних аргументів. Встановлено, що підґрунтям для формування репрезентацій політичної дійсності поза раціональним обґрунтуванням є низький рівень критичності та політичної компетентності громадянина.

Практичне значення результатів дослідження. Розуміння механізмів формування, функціонування та розвитку репрезентацій, а насамперед раціональної та ірраціональної складової цих процесів, забезпечує наукові засади для запобігання гностичних хиб і викривлених уявлень про дійсність. Зокрема, представлені в роботі напрацювання створюють передумови для протистояння маніпулятивним впливам реклами, політтехнологій, політики постправди, дискурсивних практик. Результати роботи можуть бути використані: у навчально-виховному процесі для сприяння розвитку культури мислення і профілактики формування передсудів та стереотипів у підростаючого покоління; при прогнозуванні макросоціальних процесів; при створенні навчальних курсів з загальної психології, когнітивної психології,

психології культури, соціальної психології, політичної психології, психології історії, інвайроментальної психології, психології реклами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках комплексної науково-дослідної теми лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення» (державний реєстраційний номер ДР №0117U000193). Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 06/16 від 05.05.2016) та узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 1191 від 24.06.2016).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження було оприлюднено та обговорено на ряді наукових і науково-практичних заходів, серед яких: Міжнародна науково-практична конференція „Сучасне мистецтво: трансценденції майбутнього" (Київ, 2009); II Всеукраїнський психологічний конгрес, присвячений 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (Київ, 2010); Перший усеукраїнський конгрес із соціальної психології “Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи” (Київ, 2010); Міжнародна наукова конференція «Наукова спадщина Д. Н. Узнадзе і сучасність» (Харків, 2011); XXV International Scientific and Practical Conference and the II stage of Research Analytics Championship in pedagogical and psychological sciences and the I stage of the Championship in psychological sciences (London, 2012); Наукова конференція «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку» (Запоріжжя, 2012); III Международная научно-практическая конференция «Перспективы формирования самосознания: общество, культура» (Симферополь, 2013); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології» (Київ, 2014); III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю "Особистість у сучасному світі" (Київ, 2015); Всеукраїнська науково-практична конференція «Верифікація когнітивних практик та самореалізація особистості» (Київ, 2015); Науково-практична конференція «Реформи в Україні: ілюзії та реалії» (Київ, 2016); Міжнародна науково-практична конференція «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України» (Ужгород, 2019); Звітні наукові сесії Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (Київ, 2011; 2014; 2017; 2019).

Публікації. Основний зміст і результати дисертаційного дослідження відображено в 38 публікаціях. Серед них: дві одноосібні монографії, розділ у колективній монографії, 24 статті у наукових фахових виданнях із психології, затверджених МОН України (зокрема, 4 статті в наукометричних періодичних виданнях), 11 публікацій в інших виданнях.

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків. Основний текст викладено на 360 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 398 сторінок. Список посилань включає 300 джерел, із них 62 – іноземними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, описано методи дослідження, представлено наукову новизну, практичне значення, наведено дані про апробацію результатів, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У **першому розділі** – «**Актуальні проблеми та теоретико-методологічні засади дослідження репрезентацій**» – здійснено огляд основних філософських і психологічних підходів до аналізу репрезентацій, окреслено актуальні проблеми їхнього вивчення, визначено теоретико-методологічні засади дослідження репрезентацій.

Будь-яка психологічна проблема достатнього рівня загальності у своїх теоретико-методологічних аспектах є дотичною до філософської проблематики, і психології репрезентацій це стосується повною мірою. Тому на початку розділу представлено огляд масштабного філософського доробку, присвяченого репрезентаціям дійсності. Поняття репрезентації, яке в історії філософської думки було тісно пов'язаним з поняттям «ідея», безпосередньо стосується проблеми пізнання в найширшому розумінні. Відтак у роботі було здійснено аналіз базових гносеологічних засад цілої низки філософських напрямів (Елейська школа, платонізм, середньовічна схоластика, континентальний раціоналізм, британській емпіризм, німецька класика, філософія життя, марксизм, феноменологія, неокантіанство, соціальний конструктивізм, структуралізм, постструктуралізм, аналітична філософія, герменевтична філософія). При цьому фокус уваги було зосереджено на логіці історичного розвитку поглядів на проблему репрезентацій. Аналіз засвідчує, що ця проблема проходить крізь усю історію філософії і має два взаємопов'язані аспекти: онтологічний і гносеологічний. Перший аспект обумовлений питанням про те, чим є, або інакше, який статус має репрезентація (ідея) та як вона співвідноситься з дійсністю. Йдеться про так зване основне питання філософії. Другий аспект представлений питанням про пізнаваність об'єктивного світу і може бути сформульований так: яким чином репрезентації можуть об'єктивно відображувати дійсність, зважаючи на свою іманентну суб'єктивність? Розуміння онтологічного статусу і гносеологічних можливостей репрезентацій в кінцевому рахунку визначило найбільш глобальні напрями філософської думки: суб'єктивний та об'єктивний ідеалізм, скептицизм, матеріалізм.

Хоча обидва вказані аспекти проблеми репрезентацій самі по собі є філософськими, а не психологічними, та вони задають базову методологічну проблему, яка безпосередньо стосується наукового дослідження когніцій. З одного боку, надання репрезентаціям самостійного онтологічного статусу несе небезпеку «подвоїти» дійсність і опинитися у світі платонівських ідей як окремих первинних сутностей. З іншого боку, позбавлення репрезентацій такого статусу створює небезпеку редуccionізму, коли психічна проблематика позбавляється права на власну онтологію і зводиться суто до «об'єктивних» проявів (як у класичному біхевіоризмі). Єдиний вихід із цієї дихотомії – визнати за психічним власну специфіку і власні закономірності функціонування, які не зводяться ані до фізіологічних проявів, ані до подвоєння матеріальної дійсності.

Крім того, базова гносеологічна проблема, пов'язана з функціонуванням репрезентацій, а саме проблема їхніх репрезентаційних можливостей з урахуванням їхньої іманентної суб'єктивності, залишається актуальною для психології. У психологічному вимірі це питання стосується ступеню, характеру та умов обґрунтованості репрезентацій дійсності. В інший спосіб це питання може бути представлено як проблема співвідношення раціонального та ірраціонального у функціонуванні і розвитку репрезентацій.

Також було здійснено аналіз психологічних досліджень репрезентацій. Простежено специфіку цих досліджень у межах гештальтпсихології, Женевської школи генетичної психології, когнітивізму, зокрема, репрезентаційної теорії, теорії відображення, теорії соціальних репрезентацій. Результати аналізу засвідчують, що, за великим рахунком, механізми формування, функціонування та розвитку репрезентацій представляють собою відкрите питання, хоча деякі аспекти цих процесів (залучення інсайтів, інтеріоризація, символічне опосередкування, категоризація, залучення когніцій до загального контексту життєдіяльності, чинник спільного комунікативного поля та ін.) наразі описані і частково прояснені.

Аналіз філософських і психологічних досліджень репрезентацій дозволив окреслити базові теоретико-методологічні засади їхнього вивчення. Насамперед йдеться про положення, згідно якого феноменологічний бік функціонування репрезентації – її зміст – і онтологічний бік функціонування репрезентації – психічний процес – існують у діалектичній єдності. Ця позиція, яка у дещо різній термінології була представлена в роботах С. Рубінштейна, Дж. Серля, Е. Гусерля, означає, що онтологічно репрезентація існує лише як момент в процесі пізнання суб'єктом навколишньої дійсності. Не менш важливе базове положення становлять погляди С. Рубінштейна, згідно з якими пізнання дійсності є онтологічно вкоріненим у цілісний процес взаємодії індивіда із цією дійсністю. Маючи у фундаменті ці відправні позиції, можна вибудовувати психологічну теорію формування, функціонування та розвитку репрезентацій дійсності.

У другому розділі – **«Розроблення теоретичної моделі формування та функціонування репрезентацій»** – розглянуто процеси формування індивідуальної думки про об'єкти дійсності, визначено роль вербального опосередкування в процесах формування та функціонування репрезентацій, представлено попередню теоретичну модель процесів формування та функціонування репрезентацій.

Розділ відкривається аналізом процесів формування репрезентацій на основі становлення індивідуальної думки про певний об'єкт або явище. Як засвідчують результати досліджень, акумульованих в межах теорії евристик і теорії дуальних процесів, таке становлення може розгортатися як в раціональній, так і в ірраціональній площині.

Теорія евристик (Д. Канеман, П. Словик, А. Тверські, Ш. Чайкен) стверджує, що існують дві стратегії формування індивідом висновків на основі сприйнятої інформації. Перша стратегія – системна – передбачає, що людина активно і послідовно розглядає вхідні дані, аналізує їхню валідність, а потім робить висновок. Друга стратегія – евристична – передбачає, що людина лише поверхнево ознайомлюється з даними, не витрачає значних зусиль на їх аналіз, а натомість покладається на найбільш доступні і прості ознаки на кшталт зовнішньої

правдоподібності змісту інформації або привабливості джерела повідомлення і на цій підставі робить висновок.

Теорія евристик надалі була розвинута в теорії дуальних процесів (М. Біман, Г. Боденхаузен, Б. Гавронскі, К. Гонзалес, Дж. Еванс, Д. Келер, Дж. Куніос, М. Ліберман, Г. Пеннікук, С. Сарібай, Дж. Улеман, Дж. Фугельсанг). В її основі лежить положення про існування двох типів перебігу когнітивних процесів, пов'язаних з формуванням індивідуальної думки. Процеси першого типу характеризуються як швидкі, несвідомі, автоматичні і високопотужні. Вважається, що вони по своїй суті є інтуїтивними і заснованими на асоціативних зв'язках. Процеси другого типу характеризуються як повільні, свідомі, довільні і ресурсовитратні. Вважається, що вони пов'язані з рефлексивністю і аналітичним мисленням. Процеси першого типу ще іноді позначаються як Система 1 або Система Х, а процеси другого типу – як Система 2 або Система С.

Таку двоступеневу модель формування індивідуальної думки, що передбачає постання попередніх неперевіраних передбачень і їхню подальшу перевірку, варто розглядати в більш широкому контексті засобів пристосування організму до середовища. Існує багато теоретичних і емпіричних робіт, які доводять, що формування когніцій ніколи не здійснюється з нуля і становлення образів об'єктів завжди відбувається на основі попередньо сформованих антиципацій, які функціонують як очікування або гіпотези, причому зазвичай неусвідомлювані. При взаємодії індивіда з об'єктами ці антиципації або підтверджуються, або коригуються із врахуванням нових даних.

Слід зазначити, що такий двоступеневий процес пізнання еволюційно цілком обґрунтований. Він дає можливість швидкого налаштування на можливі події ще до того, як буде зроблений складний логічно обґрунтований висновок. Але для того, щоб таке попереднє налаштування на майбутні стимули було доцільним з погляду пристосувальної поведінки, потрібно, щоб воно носило інтегральний характер, а отже окрім когніцій залучало також і емоції, а також і пов'язані з ними нейрогуморальні реакції організму. Лише за таких умов система попередньої готовності може бути ефективною, оскільки лише в цьому випадку вона забезпечить швидку реакцію індивіда на важливі стимули. Тоді можна припустити, що первинний етап формування репрезентацій, пов'язаний з утворенням попередніх антиципативних гіпотез, також має бути пов'язаним з емоціями і загальним рівнем активації організму, обумовленим діяльністю нейрогуморальної сфери. Таке припущення підтверджується цілою низкою нейрофізіологічних і психологічних досліджень, що дозволяє побачити когнітивні процеси формування репрезентацій у їх невід'ємній єдності із психічним життям індивіда загалом.

Оскільки реальне формування та функціонування репрезентацій відбувається через символічне і, передусім, вербальне опосередкування, то психологічний аналіз цих процесів вимагає звернення до результатів психосемантичних досліджень. Напрацювання, здійснені в річищі радянської школи психосемантики (Л. Виготський, О. М. Леонт'єв, О. Артем'єва, О. О. Леонт'єв, О. Шмельов), демонструють, що репрезентація семантично представленого об'єкта функціонує як процес і результат пізнання, як пошук відповіді, який може мати той або інший ступень повноти, ясності та завершеності. При цьому репрезентація може формуватися на принципах

інтуїтивних антиципацій без подальшого раціонального обґрунтування. В якості підстав для таких антиципацій може бути загальне неспецифічне враження про об'єкт, яке містить суб'єктивне оцінне ставлення до нього.

Так, результати психосемантичних досліджень узгоджуються з описом процесу формування репрезентацій, представленим раніше. Вони показують, що в основі цього процесу лежать інтуїтивно задані пошукові гіпотези, які функціонують як антиципації стосовно властивостей певного об'єкта і містять суб'єктивне оцінне ставлення до нього. В роботі ці гіпотези визначено як *сенси*, з урахуванням традиції, закладеної Л. Виготським і О. Леонтьєвим.

В подальшому сенси як основа формування репрезентацій можуть проходити, а можуть і не проходити верифікацію. Якщо репрезентація, яка претендує на істинність, не проходить верифікацію і спосіб її формування не є предметом рефлексії, то це призводить не лише до пізнавальних хиб, а й до такого специфічного ефекту, коли репрезентації постають суб'єктивно невідокремлюваними від дійсності. Прикладом тут може бути сприйняття людиною об'єктів дійсності невідривно від закріпленої в мові системи значень.

Однак, існує різновид репрезентацій, яким не потрібно проходити верифікацію і раціональне обґрунтування у своєму становленні. Йдеться про екзистенційний спосіб розуміння дійсності, коли індивідуальний досвід переживання є безпосереднім критерієм істини і вихідною цінністю. Прикладом тут може бути розгортання репрезентацій у поетичному або сакральному вимірі. У цих випадках йдеться про інший спосіб взаємовідносин зі світом, відмінний від того, коли цей світ розглядається крізь призму задоволення потреб. Тому зрозуміло, що формування та функціонування загалом тут виступають самостійними цінностями, а не предметами потреби. Так само і сенс як безпосередній і невідрефлексований аспект формування та функціонування репрезентацій має в цих випадках самостійну цінність. Саме він відкриває істину про дійсність, причому таку істину, яка поза цим смыслом і не існує: зміст суб'єктивної репрезентації верифікується тут лише самою наявністю цієї репрезентації.

На основі проведеного аналізу було розроблено теоретичну модель формування та функціонування репрезентацій дійсності. Схематично вона може бути окреслена наступним чином.

По-перше, формування репрезентацій не дорівнює простому вирішенню когнітивної задачі і має розглядатися в контексті загальних взаємовідносин людини з дійсністю. Наразі можна виділити два модулі таких взаємовідносин, які можуть бути позначені як прагматичний та екзистенційний. У першому випадку передбачається, що об'єкти дійсності мають бути представлені в своїх об'єктивних характеристиках, тобто незалежно від особливостей суб'єктивного процесу їхнього пізнання. Тому такі репрезентації потребують раціональної верифікації, яка дозволила б відокремити сутнісні характеристики об'єкта від суб'єктивності індивідуального погляду. В другому випадку зміст репрезентації верифікується вже самою наявністю цієї репрезентації, тому раціональне обґрунтування тут не потрібно. При цьому і дійсність, і суб'єктивний спосіб її представлення постають як вихідні цінності.

По-друге, процес формування репрезентацій здійснюється на основі смыслу, який представляє собою інтуїтивний спосіб розуміння, заснований на асоціативних

зв'язках та індивідуальному досвіді, і включає суб'єктивне ставлення до об'єктів дійсності. В онтологічному плані смисл представляє собою не лише результат, а й процес пізнання і функціонує як попередня гіпотеза про властивості об'єкта. Надалі попереднє розуміння, представлене у смислі, може піддаватись рефлексії, верифікуватися і доповнюватися через залучення логічного умовиводу.

По-третє, у випадку, коли рефлексія стосовно способу формування репрезентацій не застосовується і йдеться про прагматичний спосіб взаємовідносин з дійсністю, то феноменологічно такі репрезентації не відрізняються від власне дійсності. У такому випадку властивості об'єкта, пов'язані з індивідуальним суб'єктивним враженням від нього, приписуються самому об'єктові.

У третьому розділі – **«Трансформації смислу в символічно-опосередкованих репрезентаціях»** – представлено аналіз психологічних механізмів різних символічно-опосередкованих форм репрезентації дійсності; запропоновано психологічні концепції таких феноменів, як гра, абстрактне мистецтво, метафора, міф, смішне; розглянуто особливості функціонування та розвитку репрезентацій залежно від способу їх символічного опосередкування.

Розділ відкривається визначенням сутності і аналізом психологічних механізмів феномену гри. Теоретичне дослідження дозволяє стверджувати, що в її основі лежить процес формування переживання, яке виступає тут первинною цінністю. При цьому основним механізмом гри є перетворення зовнішніх умов заради безпосередньої самореалізації буття. На відміну від інших видів діяльності для гри характерне те, що в ній не заздалегідь потрібний результат задає, тобто стимулює і структурує, дії індивіда, а навпаки – результат підбирається заради процесу діяльності як такий, що відповідає цьому процесу.

Формування переживання як базовий зміст гри по-різному проявляється в різних типах ігор. В іграх типу game (різного роду змагання) йдеться насамперед про зовнішньо-об'єктивний аспект переживання: це передусім безпосередність проживання, досягнення і здолання – активне і дійове ствердження життя. Результат, який добирається заради організації процесу переживання, – це умовна мета гри. Вона добирається таким чином, щоб максимально реалізувати внутрішній потенціал учасників – фізичний або інтелектуальний.

Натомість в іграх типу play (засновані на фантазії рольові ігри та ігри з умовними об'єктами) створюється переживання як емоційна небайдужість до об'єктів та подій. Тому на перший план виходить розігрування цікавих для дитини (або й дорослої людини) ролей чи ситуацій. Модус буття тут реалізується і стверджується завдяки умовним інтерпретаціям об'єктів дійсності, і саме умовний образ, утілений у наявному об'єкті, є тим результатом, що задає і структурує гру.

Такі ігрові інтерпретації об'єктів є прикладом репрезентацій, які формуються і існують при екзистенційному модусі взаємовідносин індивіда з дійсністю. Вони стверджують значущість об'єкта, відкриваючи його небуденні прояви, і створюються заради переживання, яке є вихідною цінністю.

Важливим питанням, яке стосується гри типу play, є те, яким чином певний ігровий об'єкт може піддаватися бажаним для дитини умовним інтерпретаціям. Пояснення можливих перетворень об'єкта в грі ґрунтується на тому, що смисл як основа формування репрезентацій є не лише певною відповіддю в когнітивному

пошуку, а й самим пошуком, – не лише результатом, а й процесом, причому необов'язково повним і завершеним. Це дозволяє надавати речам не лише «правильні» інтерпретації, а й ті, які ґрунтуються на інтуїції або фантазії. Гра типу play представляє речі на рівні смислів, тобто на рівні невідрефлексованих попередніх інтерпретацій, які постають на асоціативних зв'язках.

Самоцінність переживання, започаткована в грі, задає основу і вектор формування мистецької творчості, а також і розвитку особистості. Таке переживання потребує свого створення і розвитку, що в свою чергу стимулює розвиток образних засобів. Тобто ігрове переживання сприяє розвитку образної уяви, що дозволяє побачити світ під якісно новими кутами зору. Образи фантазії, вже як художні образи, виражаються і розвиваються, зокрема, і мистецькими засобами. Людина, навчаючись виражати свій життєвий світ, отримує спосіб і ставитись до нього, а отже і працювати з ним. Крім того, створюючи власні мистецькі зразки, їй легше залучатись і до світу мистецтва загалом, який стає для неї більш цікавим і водночас більш зрозумілим.

Погляд на репрезентації як на процес і результат пізнання, заснований на смислах, дозволяє пояснити феномен абстрактного мистецтва. Таке мистецтво подекуди видається парадоксальним, оскільки воно за визначенням не містить референції до конкретного денотату, а відтак нібито не несе ніякого змісту. Насправді сутність, зміст і спосіб впливу абстрактного мистецтва стають цілком зрозумілими, якщо врахувати, що за репрезентаціями стоїть психічний процес, який за своїм характером є гіпотезою і пошуком відповіді, а не лише відповіддю як такою. Таке мистецтво звертається до смислу як процесуального аспекту функціонування репрезентацій. Він, з одного боку, пов'язаний із переживаннями, до яких абстрактне мистецтво спроможне апелювати напряду, а з іншого, – з пошуковим когнітивним процесом, зі спробами розуміння й інтерпретації проблеми. Абстрактне мистецтво якраз і виступає у ролі такої проблеми, яка запускає пошук відповіді, тим самим стимулюючи глядача до інтеракції з художнім витвором. Причому у випадку абстрактного мистецтва, та й мистецтва взагалі, не передбачається, що ця відповідь має бути дана у вигляді кінцевої завершеної формули.

Аналогічне пояснення може бути дано і стосовно іншого, не менш парадоксального за своєю формою феномену – метафори. Парадоксальність цієї фігури мовлення проявляється в тому, що вона застосовує до тих чи інших об'єктів семантичні категорії (значення) у заздалегідь хибний спосіб, і тим не менше доносить до адресата цілком зрозумілий зміст. Механізм функціонування метафори стає зрозумілим, якщо зважити на те, що значення слова є вербально опосередкованою репрезентацією, і за ним стоїть суб'єктивний шлях визначення предметної сфери, пов'язаної із цим словом, – його смисл. Процесуальний характер розуміння змісту знаку означає, що ми можемо використовувати і переносити на інший об'єкт деякі аспекти цього розуміння. Якщо застосування прямого значення слова до певного об'єкта є неможливим, як це відбувається в метафорі, то це актуалізує процесуальний аспект функціонування значення слова – його смисл. Саме він і переноситься на об'єкт.

Те, що метафора апелює безпосередньо до смислів, дає їй можливість виконувати роль і пізнавального, і поетичного прийому. Адже смисл – це той аспект когніцій, який безпосередньо пов'язаний із суб'єктивним ставленням до речей. Це і

пізнавальна гіпотеза про об'єкт, і інтенціональне переживання, пов'язане з цим об'єктом. Тому актуалізація певних смислів може надати і шлях до розуміння якихось особливостей речей, і можливість доторкнутися до емоційної сфери людини.

Стародавній міф також є символічно-опосередкованою репрезентацією дійсності, яка, подібно до метафори, спроможна нести і пізнавальне, і художньо-образне навантаження. І так само, як у грі, об'єкт у міфічній репрезентації може бути водночас і собою, і чимось іншим (наприклад, давньогрецька Гея – це, з одного боку, земля, а з іншого, – праматір богів і дружина свого брата Урана). Тож цілком очікувано, що спосіб, у який міф репрезентує об'єкти дійсності, багато в чому аналогічний тому, що притаманний грі і метафорі: властива міфові художня образність виражає смисли, відкриті в об'єктах дійсності в їх безпосередньому, тобто невідрефлексованому сприйманні. Так само, як у грі або мистецтві, художня образність міфу спроможна викликати в людині переживання, яке в естетичному вимірі функціонування міфу є безпосередньою цінністю. Так само безпосередню цінність в цьому вимірі становлять об'єкти дійсності і суб'єктивний спосіб їх розуміння (смысл), утілений у художньому образі.

Безпосереднє залучення міфу до практичної доцільної діяльності є передумовою для виникнення інакшого, відмінного від естетичного, виміру його функціонування. Щойно смысл, що виражає художнє міфічне бачення, проектується в площину прагматики, його ціннісний зміст стає інакшим – це вже не самоцінність об'єкта самого-по-собі, а його відображення під кутом зору актуальних потреб індивіда. Замість смыслу як цінності з'являється смысл як оцінка, об'єкт при цьому втрачає свою самодостатність, перетворюючись на роль засобу. Сам по собі він вже не є значущою підставою для створення переживань, та й переживання перестають бути основним змістом та метою діяльності, перетворюючись на суб'єктивне відображення можливості задоволення потреб – емоційну оцінку.

У результаті та невідокремлюваність створеного образу від реального об'єкта, яка надавала міфу життєвої сили та безпосередності в тому випадку, коли він слугував цілям творчого самовираження (тобто функціонував в межах екзистенційного модусу взаємовідносин зі світом), обертається можливостями маніпулятивного впливу та викривлення дійсності, щойно міф потрапляє в площину прагматики. Міфічна оповідь в цьому випадку починає розумітися як буквальне повідомлення (пропозиційне судження), як серйозна інформація про стан речей. Естетичний (або аксіологічний) вираз набуває статусу онтологічного і його зміст суб'єктивно не відокремлюється від дійсності. Міф, для якого об'єкти і спосіб їх репрезентації мають вихідну самостійну цінність, будемо називати живим; натомість міф, в межах якого об'єкти набувають значущості в контексті їх потенційності можливості задоволення потреб, а спосіб їх репрезентації розглядається як буквальне повідомлення, будемо називати мертвим. Наявність мертвого і живого міфу описує ту цікаву феноменологію міфу, на яку неодноразово вказували дослідники: він може бути і неадекватним судженням (а подекуди – і маніпуляцією), і явищем естетичного порядку.

Представлені характеристики і механізми функціонування та розвитку міфу можуть бути розповсюджені не лише на стародавні зразки цієї символічно-опосередкованої репрезентації дійсності. У гуманітаристиці є багата традиція розуміння міфу як явища, яке існує поза конкретними історико-часовими межами.

Аналіз психологічних механізмів його функціонування та розвитку дає додаткові підстави саме для такого розуміння.

Для того, щоб визначити місце і специфіку функціонування міфу в сучасному світі, потрібно розглянути процес розгортання і вираження смислів у різних символічно-опосередкованих репрезентаціях дійсності. Як було показано вище, смисл у таких репрезентаціях може бути втілений і розвинутий як через художньо-образне опосередкування, так і через знакову пропозицію.

Спочатку проаналізуємо випадок, коли смисли отримують своє втілення і розвиток через опосередкування художньо-образними засобами. Тоді можливі два варіанти. Якщо створення образу відбувається в межах спеціально виділеної форми діяльності, то ми отримуємо мистецтво і деякі форми релігійного служіння (де вони базуються на символіці образу). Тобто це будуть соціально розроблені й закріплені інституції, у яких реалізується можливість ірраціонального пізнання і відображення дійсності. Якщо ж художній образ, який відтворює смисл, безпосередньо включений до цілісної життєдіяльності суспільства чи окремої людини, ми отримуємо живий міф – символічно-опосередковану репрезентацію дійсності, у якій образна інтерпретація об'єкта не відокремлена від самого об'єкта.

Наступний випадок – коли йдеться про пропозиційне визначення об'єктів чи явищ. Тут теж можливі два варіанти. Якщо первісне гіпотетичне розуміння надалі проходить рефлексію і відбувається логічно обґрунтована верифікація смислу, то буде отримано адекватний для раціонального способу відображення дійсності пізнавальний результат – знання про об'єкт. Інституціолізованою цариною функціонування такого знання є наука й філософія. Якщо ж подальша верифікація не відбувається, то попереднє розуміння не відокремлюється від того навантаження суб'єктивного, яке супроводжує смисловою репрезентацію, і ми отримуємо мертвий міф – насичену суб'єктивним баченням пропозиційну інтерпретацію об'єкта.

За сучасних умов, коли мистецтво, література, релігія існують як готові інституціолізовані форми вираження смислів, для живого розгорнутого міфу залишається мало місця. Складні форми втілення смислу, які раніше вкладалися в розгорнуту міфологічну розповідь, сьогодні найчастіше знаходять своє вираження в мистецькому витворі або релігійному служінні. Тобто якщо міф не застигає одразу як мертвий міф, а розвивається далі, то цей розвиток найімовірніше набуватиме вищеназваних інституціолізованих форм.

Натомість для мертвого міфу залишається чимало місця в множині сучасних репрезентацій дійсності, оскільки далеко не всі судження про дійсність піддаються рефлексії, і особливо це стосується буденної свідомості. Крім того, чільне місце в формуванні репрезентацій належить семантичній категоризації дійсності, закріпленій у мові. Оскільки така категоризація зазвичай не піддається рефлексії і раціональному обґрунтуванню, вона належить до царини мертвого міфу.

Відсутність рефлексії в історичному процесі формування мовних значень призводить до появи комплексу «знання-влада», описаному постструктуралістами. Йдеться про те, що значення репрезентація дійсності вже є приписом і передумовою до певної поведінки, а також способом її підкорення та впорядкування. Така латентна влада над поведінкою, схована в значенні, базується на психологічних механізмах формування репрезентацій. Так, за відсутності рефлексії досвідний спосіб розуміння

дійсності (смісл) суб'єктивно не відрізняється від властивостей самої дійсності. Зокрема, для заснованих на соціальному досвіді семантичних категоризацій, смісл містить суспільно затвержені ставлення і функціональні інтерпретації об'єкта, які фіксуються у значеннях і розглядаються як природні властивості цього об'єкта. Отже, семантична інтерпретація об'єкта вже містить латентну інструкцію взаємодії з ним.

Представлені закономірності формування та функціонування репрезентацій дають можливість пояснити феномен смішного. Передумовою для його появи є суб'єктивне злипання репрезентацій дійсності і самої дійсності. Саме ж смішне виникає там, де в силу певних причин об'єкт і його репрезентація раптом виявляються для індивіда відокремленими, що суб'єктивно є неможливою операцією, оскільки ця репрезентація попередньо сприймалася саме як дійсність. Тоді виникає локальний вибух в суб'єктивній картині світу, який водночас не є загрозливим, оскільки світу як такого він не стосується: це лише відкриття нетотожності якоїсь репрезентації реальному об'єктові. Це також не є рефлексивною роботою над якістю когнітивних моделей, оскільки останні тут не проблематизуються (якраз саме тому, що вони не проблематизуються, вони суб'єктивно зливаються з дійсністю), і момент їх відокремлення від дійсності є парадоксом, логічно неможливою операцією. Таким чином сміх руйнує мертві міфи, тобто побудовані на невідрефлексованих смислах репрезентації.

У четвертому розділі – **«Історичний вимір формування, функціонування та розвитку репрезентацій»** – продемонстровано можливості використання знань про формування, функціонування та розвиток репрезентацій до аналізу історичних і соціальних процесів; визначено механізми формування і функціонування соціальних норм та їх роль в процесах соціального розвитку; досліджено психологічні засади та тенденції розвитку ідеологій як репрезентацій соціальної дійсності; на прикладі Християнської цивілізації проаналізовано психологічні чинники історичного розвитку.

Перший параграф розділу присвячено проблемі формування та функціонування соціальних норм, під якими у психології зазвичай розуміють уявлення індивіда як члена соціальної групи про те, як члени цієї соціальної групи мають себе поводити в тій чи іншій ситуації. Соціальні норми традиційно посідають чільне місце у соціогуманітарній проблематиці, оскільки розглядаються як одна з головних передумов організованої людської взаємодії, а відтак визнаються як важливий позитивний чинник суспільного життя. Дослідники найчастіше виокремлюють два види норм за способом їхнього формування: моральні та конвенційні. Якщо перші пов'язуються із запобіганням нанесення прямої шкоди людині або суспільству, то другі розглядаються як відносно довільні домовленості стосовно стандартів поведінки у певних ситуаціях.

Натомість результати проведеного емпіричного дослідження дозволяють стверджувати, що якщо говорити про соціальні норми, які не пов'язані із заборонами на нанесення шкоди іншим, то це в першу чергу будуть не норми-конвенції, а норми, які можна назвати традиційними. Це соціальні норми, походження яких пов'язано з тенденцією сприймати звичні патерни поведінки як обов'язкові стандарти для виконання членами суспільства. Реальна роль, яку вони відіграють у соціумі,

представляє собою консервацію розповсюджених поведінкових патернів і, зокрема, формування упереджень стосовно незвичайних форм поведінки.

Аналіз результатів емпіричного дослідження дає підстави для перегляду ролі соціальних норм в історичному процесі. Вони проявляються не лише як чинник, що забезпечує кооперативну поведінку, а відтак і стабільне життя соціуму в цілому; вони також забезпечують культурне наслідування в історичному процесі, і цей їхній прояв має два боки. З одного боку, це передача соціально затверджених патернів поведінки, тобто збереження культурної традиції. З іншого боку – це якір на шляху історичного розвитку, який є запобіжником культурних змін.

Далі в розділі розглядаються психологічні механізми розвитку ідеологій як репрезентацій соціальної дійсності. Якщо соціальні норми представляють собою репрезентації, які стосуються уявлень індивідів про належну поведінку інших, то ідеології – це репрезентації, які стосуються уявлень індивідів про належний стан соціуму в цілому, а також про шляхи досягнення цього стану.

Можливість говорити про ідеологію як ту чи іншу ідеологію, тобто як таку, що має свої альтернативи, виникає лише в епоху Просвітництва, коли релігія втрачає функцію світоглядного монополіста, тому що протоідеології, які існують у межах міфу або релігії, носять тотальний характер: тут не може бути ідеології як предмету вибору, як однієї з набору можливих. Відхід від тотальності протоідеологій став можливим завдяки раціональному повороту в культурі мислення, а саме впровадженню способу формування репрезентацій дійсності із залученням рефлексії і логічного обґрунтування (тобто із залученням Системи 2).

Якщо раніше соціум як складне цілісне утворення міг відносно злагоджено функціонувати завдяки протоідеології, яка обумовлювала необхідну для цього функціонування соціальну поведінку людини через різного роду приписи, які підкріплювались традиціями, міфічними забобонами або релігійними уявленнями, то після раціонального повороту ця поведінка починає регулюватись через усвідомлення її можливих наслідків. Тобто розуміння причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших дій означає не лише пізнавальний прогрес, а й можливість усвідомленого вибору поведінки. У результаті людина поступово набуває ролі суб'єкта в суспільних відносинах. Убачання в людині суб'єкта соціальних перетворень знаменує зрушення в превалюючій у спільноті системі цінностей. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору, що закладає засади для формування людиноцентричної системи цінностей з її повагою до невідчужуваних у особистості прав і свобод.

У свою чергу, соціальна суб'єктність людини і нова система цінностей стали підставами для переформатування жорстких владно-підвладних відносин, що реалізувалося в низці демократичних революцій у Європі та встановленні нових політичних режимів. Так, соціальний розвиток мислення став детермінантою для корінних суспільних трансформацій європейського суспільства. При цьому раціоналістичний поворот виявляється внутрішньо пов'язаним із змінами у ціннісній системі соціуму і соціальному світогляді, що і визначає ідеологічний розвиток.

Дуже важливо, як при цьому змінювався зміст ідеології. Якщо раніше вона вибудовувалася на аксіоматичному приписі, який підкріплювався релігією та (або)

традиційною нормою, то після раціоналістичного повороту вона отримала нові джерела розвитку. Це або обґрунтоване розуміння причинно-наслідкових зв'язків у соціальній сфері, або особистісні (і в знятому вигляді культурні) цінності. Цей процес верифікації усталених норм, які не є граничними беззаперечними цінностями в межах певної культури і водночас не мають аргументованого логічного або аксіологічного обґрунтування, триває досі. І саме він є основним змістом сучасного ідеологічного розвитку, що в політичній площині проявляється в дуалізмі ліберальної та консервативної ідеологій і реалізується як загальний тренд на лібералізацію суспільних відносин.

Водночас поряд із загальним ліберальним трендом існують загрози для формування тоталітарного суспільства, пов'язані з можливостями ідеологічних трансформацій, або, краще сказати, деформацій. Останні пов'язані з цілою низкою чинників, головний з яких заданий діалектикою суперечностей ціннісного та логічного, ідеального та реального, романтичного та прагматичного у функціонуванні ідеологій. Йдеться про невідворотне відхилення між ідеальною моделлю суспільства, яка фігурує в ролі бажаного стану і виражає певну систему цінностей, та реальним способом її втілення в соціальній практиці.

З цієї колізії існують два шляхи виходу. Перший полягає в тому, що окремі соціальні цілі, на які мають бути спрямовані колективні зусилля, заздалегідь визнаються як такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення ідеї. В такому разі вони не є апріорі правильними, а завжди можуть бути оскаржені і перевірені в процесі соціальної комунікації. Такий спосіб функціонування ідеологій притаманний так званим відкритим суспільствам, тобто суспільствам, у яких передбачені процедури відкритого обговорення соціальних проєктів і діалогічна позиція при виборі соціальних цілей.

Водночас функціонування й утвердження ідеологій в суспільному житті безпосередньо пов'язане з політичною боротьбою, і в межах цієї боротьби будь-яка ідеологія претендує на перемогу, тобто претендує на визнання своєї виняткової правильності, а отже на абсолютність. І оскільки ця боротьба є конкретною практикою, вона має цілком конкретну мету, яка якраз і абсолютизується. Якщо це відбувається, то певний спосіб існування суспільства сприймається як абсолютно правильний, адже він для носіїв ідеології починає втілювати в собі ту правду і ті цінності, які лежать в основі ідеології. Оскільки в межах абсолютної ідеології будь-яка критика унеможлиблюється (чи просто не сприймається), то знімаються і передумови для рефлексивного аналізу цих позицій, що має наслідком суб'єктивне злиття репрезентацій дійсності і самої дійсності. Спосіб розуміння об'єктів, представлений в інтерпретаціях, при цьому починає приписуватись самим об'єктам як природна властивість. Інтерпретація дійсності, задана ідеологією, задає спосіб відноситися (і, зокрема, ставитися) до різних об'єктів соціального світу і фіксується в семантичних категоріях. Коли нове покоління згодом входить у культурний простір, то його введення до соціального світу здійснюється через використання цих категорій разом із затвердженим в них усталеним ставленням до різних об'єктів.

Останню частину розділу присвячено аналізу історичного розвитку репрезентацій дійсності і пов'язаному з ним історичному розвитку соціуму на прикладі Християнської цивілізації. Проведене дослідження показує, що базовим

чинником розвитку Християнської цивілізації став розвиток культури мислення. Йдеться про усвідомлення необхідності залучення рефлексії та логічного обґрунтування для репрезентацій дійсності, які претендують на об'єктивне її тлумачення. Цей розвиток колись привів до розпаду класичного міфу і постання на його місці низки окремих символічних форм – мистецтва, протонауки, філософії, релігії. Утім вказаний чинник став не єдиним, що обумовив хід історичного розвитку. Так, важливим фактом для розуміння процесів становлення Християнської цивілізації є те, що християнство тут розвивалося не на основі античної культури, яка «переросла» епоху міфу, а на зовсім іншому культурному ґрунті, що в свою чергу стало наслідком завоювання Римської імперії германськими племенами.

Вказаний історичний факт, а також загальна проблема перетворення ірраціональних по своїй суті трансцендентних уявлень на загальноприйнятую доктрину стали передумовами для суттєвих смислових трансформацій вихідного християнського вчення. При цьому релігія посіла місце світоглядної домінанти і стала сприйматись як безальтернативна форма репрезентації дійсності. Це, в свою чергу, значною мірою обумовило специфіку культури і соціальних практик Середньовіччя.

Основною передумовою для переходу до епохи Ренесансу і подальшого розвитку Християнської цивілізації став вказаний вище розвиток раціональності як способу формування репрезентацій дійсності. При цьому, як засвідчує теоретичний аналіз, смисли, представлені в різних символічних формах в межах одного історичного періоду (Відродження, Просвітництва тощо), є змістовно конгруентними, і перехід від однієї епохи до іншої супроводжувався як змінами в художній стилістиці, так і змінами в превалюючих філософських або наукових ідеях. Отже, смисл може розглядатися не лише як загально-психологічний, але і як культурний феномен, оскільки може проявлятися і розвиватися через низку символічних форм в межах певної епохи і, власне, є підставою для умовної локалізації цієї епохи.

У п'ятому розділі – **«Формування, функціонування та розвиток репрезентацій в сучасному соціокультурному просторі»** – висвітлено особливості формування, функціонування та розвитку репрезентацій дійсності в сучасному світі; здійснено психологічний аналіз низки примітних явищ, притаманних сьогодні: урбаністичного середовища, рекламного впливу, піар-технологій, моди, субкультурних рухів та маскульту.

На початку розділу розглядається вплив репрезентацій сучасного урбаністичного середовища на суб'єктивне самопочуття і психічне здоров'я людей. Теоретичний аналіз показує, що специфіка забудови сучасного міського простору взагалі і житлового масиву зокрема містить ризики для соціально-психологічного благополуччя населення. Це пов'язано з функціональним і суто прагматичним способом організації житлового середовища, мінімізацією естетичної складової, специфікою сучасної архітектури (її орієнтації на конструктивізм і мініміалізм, геометричність форм, типовістю і тиражованістю забудови). Базовою передумовою для зазначених ризиків є те, що таке середовище не сприяє розвиткові смислів, спрямованих на пізнання чи естетичне осягнення дійсності. Це може бути чинником зниження розвитку вищих потреб у підростаючого покоління. Крім того, таке

середовище не сприяє розвитку смислів, які розкривають самоцінність зовнішнього світу, що звужує можливості екзистенційного самоствердження людини.

У наступному параграфі розглядалися особливості формування репрезентацій комерційних продуктів унаслідок рекламного впливу. Для сучасної реклами характерне широке залучення художньо-образних засобів, які не несуть прямої інформації про товар. Ці засоби сприяють привертанню уваги, створенню інтересу до повідомлення і покращують його запам'ятовування. Але окрім того, вони стають підґрунтям для формування репрезентацій товарів поза раціональним обґрунтуванням. Для цього реклама використовує цілу низку інструментів: опору на евристичні, трансляцію невідрефлексованих смислів з художнього образу на репрезентацію товару, створення умовного ігрового або фантазійного простору, метафору, позиціонування товару як ознаки статусу його володаря. При цьому смисл, заданий художнім образом, переноситься у сферу прагматики і стає основою формування репрезентації безвідносно до об'єктивних властивостей речі. За таких умов реклама виступає постачальником мертвих міфів щодо продуктів споживання.

Значною мірою на формування мертвих міфів спирається і політичний піар, аналіз якого було представлено в наступному параграфі. Це проявляється у формуванні популістських партійних програм і спрощених передвиборчих слоганів, у просуванні політичних брендів художньо-образними засобами, у використанні каузальної атрибуції для формування образу політичного суб'єкта. Підґрунтям для формування мертвих міфів у даному випадку є низька критичність і політична компетентність виборця, що проявляється у феноменологічному способі репрезентації соціально-політичного життя. Саме до такого способу її репрезентації апелює так звана політика постправди, яка засновує свою комунікацію на зверненнях до емоцій і вірувань адресатів та ігноруванні об'єктивних аргументів. Як засвідчують дані емпіричного дослідження, феноменологічний спосіб репрезентації людиною соціально-політичної дійсності корелює з низьким рівнем соціальної суб'єктності. Натомість онтологічний спосіб репрезентації соціально-політичної дійсності, який спирається на логічний аналіз і рефлексію, пов'язаний із високим рівнем соціальної суб'єктності. І високий рівень соціальної суб'єктності, і культура формування репрезентацій соціально-політичної дійсності із залученням рефлексії і раціонального обґрунтування є необхідною умовою успішного функціонування демократичних режимів.

Мода, якій було присвячено останній параграф розділу, також виступає виробником міфів, причому як живих, так і мертвих. Вона за допомогою образних засобів задає спосіб бачити людину і як високе мистецтво представляє собою художнє осмислення віянь часу. Водночас вона є демократичним мистецтвом, доступним кожному, виступаючи способом самовираження через створення того образу, який якнайкраще відповідає сутності власного Я у його взаєминах зі світом. В цьому плані мода є створювачем живого міфу: міфу про людину, яка репрезентує себе саму. Однак мода не завжди є живим міфом. Зовнішній образ може відкривати інші плани буття і навіювати ідею про особистісні глибини та смисли, що там криються, але його буквальна інтерпретація призводить до омани: перехід у царину прагматики обертає міф на маніпуляцію і зрештою робить його мертвим. Якщо поверховий образ автоматично переноситься на внутрішню сутність, то результатом є

феноменологічний спосіб репрезентації дійсності, заснований на невідрефлексованому її сприйнятті.

Коли мода перетворюється на мертвий міф, то цікаві трансформації відбуваються не лише з образом людини, а й з інструментарієм, за допомогою якого цей образ створюється, тобто з модною річчю. Вона тепер має не художню цінність, а виступає суто категоріальною ознакою, основою класифікації. Одяг стає невід'ємною ознакою належності до певної соціальної групи, а не засобом самовираження. Коли образ перестає бути питанням вибору і об'єктом спрямування творчих інтенцій, суб'єктивний аспект його походження перестає сприйматися. У межах окремого суспільства він стає вже не певною відмітною рисою, а цілком очікуваним, соціально затвердженим елементом зовнішнього вигляду. Як і для будь-якого мертвого міфу, те, що початково було умовним, починає видаватися абсолютно природним.

Мода завжди створюється на тому тлі, яке є загальноприйнятим у конкретний час, і ніби всупереч йому. Вона протистоїть тому мертвому міфу, який закарбувався в побутовій культурі, і постійно оживляє його своїми змінами. Оживленням мертвого міфу через відкриття, продукування і вираження нових смислів у соціумі займаються субкультури. Соціальна функція останніх полягає у роботі над новими смислами, а мода є зовнішньо-естетичним вираженням цієї роботи. Як виробники і постачальники нових смислів субкультури протистоять як традиційній, так і масовій культурам. Водночас це протистояння носить діалектичний характер. Так, стаючи надбанням соціуму, нові смисли акцептуються масовою культурою, яка втім тяжіє до тиражування зовнішньої форми смислообразу. Закріплюючись у культурі і частково формалізуючись, смисли стають надбанням культури традиційної.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми формування, функціонування й розвитку репрезентацій дійсності та представлено наукову теорію, яка надає системну інтерпретацію цих процесів з урахуванням модусу взаємовідносин індивіда з дійсністю.

1. Попри те, що в історії психології репрезентації виступали предметом дослідження в межах різних наукових шкіл, базові питання формування, функціонування та розвитку репрезентацій залишилися відкритими. У філософській думці проблема репрезентацій представлена двома взаємопов'язаними аспектами: онтологічним і гносеологічним. Питання онтологічного статусу репрезентацій визначає базову методологічну проблему, яка безпосередньо стосується психологічного дослідження когніцій. З одного боку, надання репрезентаціям самостійного онтологічного статусу загрожує небезпекою «подвоїти» дійсність; з іншого боку, позбавлення репрезентацій такого статусу створює небезпеку редукціонізму, коли психічна проблематика зводиться суто до зовнішніх поведінкових проявів. Продуктивним виходом із цієї колізії є визнання за психічним власної специфіки і власних закономірностей функціонування, які не зводяться ані до фізіологічних проявів, ані до подвоєння матеріальної дійсності. Основне гносеологічне питання, пов'язане із функціонуванням репрезентацій, а саме –

питання про можливість отримання об'єктивного знання про дійсність за умови, що постання цього знання за визначенням носить суб'єктивний характер, у психологічному вимірі може бути представлено як проблема співвідношення раціонального та ірраціонального в формуванні і функціонуванні репрезентацій.

2. Основний теоретико-методологічний базис, релевантний для дослідження репрезентацій, становлять наступні положення. По-перше, феноменологічний бік функціонування репрезентацій – їхній зміст і онтологічний бік функціонування репрезентацій – психічний процес – існують у діалектичній єдності. По-друге, аналіз репрезентацій вимагає врахування загального контексту взаємодії індивіда з дійсністю, оскільки пізнання дійсності є генетично і онтично вкоріненим у цілісний процес людської життєдіяльності.

Більш конкретно це означає, що характер формування, функціонування та розвитку репрезентацій залежить від модусу загальних взаємовідносин індивіда з дійсністю: прагматичного або екзистенційного. В першому випадку передбачається, що об'єкти дійсності мають бути представлені у своїх об'єктивних характеристиках, тобто незалежно від особливостей суб'єктивного процесу їхнього пізнання. Тому такі репрезентації дійсності потребують раціональної верифікації, яка дозволила б відокремити сутнісні характеристики об'єкта від суб'єктивності індивідуального погляду. В другому випадку і дійсність, і індивідуальний спосіб її розуміння постають як вихідні цінності, тому раціональне обґрунтування тут не потрібно.

3. Механізм формування репрезентацій полягає у наступному. Процес формування репрезентацій здійснюється на основі смислу, який представляє собою інтуїтивний спосіб розуміння, заснований на асоціативних зв'язках та індивідуальному досвіді, і включає суб'єктивне ставлення до об'єктів дійсності. В онтологічному плані смисл представляє собою не лише результат, а й процес пізнання, і функціонує як попередня гіпотеза про властивості об'єкта. Надалі попереднє розуміння, представлене у смислі, може піддаватись рефлексії, верифікуватися і доповнюватися через залучення логічного умовиводу. У випадку, коли рефлексія стосовно способу формування репрезентацій не застосовується і йдеться про прагматичний спосіб взаємовідносин індивіда з дійсністю, то суб'єктивно такі репрезентації не відрізняються від самої дійсності.

4. Механізми функціонування та розвитку репрезентацій визначаються характером їхнього символічного опосередкування – художньо-образним або знаковим. У випадку опосередкування репрезентацій художньо-образними засобами можливі два варіанти. Якщо створення художнього образу відбувається в межах спеціально виділеної форми діяльності, то символічною формою втілення репрезентацій буде мистецтво і деякі форми релігійного служіння (де вони базуються на символіці образу). Якщо художній образ безпосередньо включений до цілісної життєдіяльності суспільства чи окремої людини, то результатом буде живий міф – символічно-опосередкована репрезентація дійсності, в якій образна інтерпретація об'єкта не відокремлена від самого об'єкта. У випадку знакового опосередкування репрезентацій також можливі два варіанти. Якщо первісне гіпотетичне розуміння надалі проходить рефлексію і відбувається логічно обґрунтована верифікація смислу, то буде отримано адекватний для раціонального способу інтерпретації дійсності пізнавальний результат – знання про об'єкт. Інституціолізованою цариною

функціонування такого знання є наука й філософія. Якщо ж подальша верифікація не відбувається, то отриманий висновок або семантична категоризація не відокремлюються від того навантаження суб'єктивного, яке супроводжує смислову репрезентацію дійсності, і результатом буде мертвий міф – навантажена невідрефлексованим суб'єктивним розумінням пропозиційна інтерпретація об'єкта.

5. Психологічну основу гри становить процес формування переживання, яке виступає тут первинною цінністю. При цьому основним механізмом гри є перетворення зовнішніх умов заради безпосередньої самореалізації буття. На відміну від інших видів діяльності, для гри характерне те, що в ній не заздалегідь потрібний результат задає, тобто стимулює і структурує, дії індивіда, а навпаки – результат підбирається заради процесу діяльності як такий, що відповідає цьому процесу. Формування переживання як основа гри по-різному проявляється в різних типах ігор. В іграх типу game йдеться насамперед про зовнішньо-об'єктивний аспект переживання – активне і дійове проживання процесу. Результат, який добирається заради його організації – це умовна мета гри, яка задається таким чином, щоб максимально реалізувати внутрішній потенціал учасників – фізичний або інтелектуальний. Натомість в іграх типу play створюється переживання як емоційна небайдужість до об'єктів та подій. Модус буття тут реалізується і стверджується завдяки умовним інтерпретаціям об'єктів дійсності, і саме умовний образ, утілений у наявному об'єкті, є тим результатом, що задає і структурує гру.

Пояснення можливості надання несправжніх інтерпретацій об'єкту в грі типу play ґрунтується на тому, що репрезентація об'єкта – це не лише результат, але й процес розуміння. Якщо такий процесуальний аспект розуміння (смысл) виступає самоцінністю, то йому не обов'язково бути завершеним і відрефлексованим. Він може функціонувати як заснована на асоціативних зв'язках гіпотеза, яка відображає суб'єктивний спосіб бачення об'єкта.

6. Функціонування репрезентацій як результату і процесу розуміння дозволяє пояснити феномен абстрактного мистецтва, зміст якого існує попри відсутність конкретного денотату. Брак однозначних інтерпретацій актуалізує процесуальний аспект репрезентування дійсності – смысл, який, з одного боку, пов'язаний із заснованим на асоціаціях когнітивним пошуком, який стимулює глядача до інтеракції з мистецьким витвором, а, з іншого, – з переживаннями, до яких абстрактне мистецтво спроможне апелювати напряму.

Аналогічне пояснення має місце і для парадоксального характеру функціонування метафори, яка застосовує до об'єктів семантичні категорії (значення) у заздалегідь хибний спосіб. Якщо застосування прямого значення слова до певного об'єкта є неможливим, як це відбувається в метафорі, то це актуалізує процесуальний аспект функціонування значення слова – його смысл. Процесуальний характер розуміння змісту знаку означає, що на інший об'єкт можуть бути трансльовані лише деякі аспекти цього розуміння. Так, метафора поєднує різні за своєю суттю об'єкти на смисловому полі. Зв'язок смислу з переживаннями та індивідуальним досвідом є передумовою для функціонування метафори як поетичного прийому.

7. У широкому розумінні міф представляє собою символічно-опосередковану репрезентацію дійсності, яка формується на основі невідрефлексованого смислу. Дослідники описують дві форми прояву міфу: як явище естетичного порядку і як

викривлене уявлення про дійсність. Така бінарність формопроявів міфу пояснюється тим, що будь-які символічно-опосередковані репрезентації розвиваються на основі смислу, причому вони можуть розвиватися і як самоцінність, і як пропозиційне судження залежно від модусу взаємовідносин індивіда з дійсністю. За притаманної міфові відсутності рефлексії ці два шляхи розвитку смислу легко переходять один в одного.

8. Передумовою для появи феномену смішного є суб'єктивне злиття репрезентацій дійсності і самої дійсності. Психологічним механізмом смішного є раптове відокремлення об'єкта від його репрезентації, що суб'єктивно переживається як парадоксальне явище, оскільки ця репрезентація попередньо сприймалася саме як дійсність.

9. В основі латентного впливу дискурсивних практик на когніції і поведінку людини лежить брак рефлексії в історичному процесі формування мовних значень. За відсутності рефлексії досвідний спосіб розуміння дійсності (смысл) суб'єктивно не відрізняється від властивостей самої дійсності. Зокрема, для заснованих на соціальному досвіді семантичних категоризацій, смысл містить суспільно затверджені ставлення і функціональні інтерпретації об'єкта, які фіксуються у значеннях і розглядаються як природні властивості цього об'єкта. Таким чином, семантична інтерпретація об'єкта вже містить латентну інструкцію по взаємодії з ним.

10. Існують принаймні два типи соціальних норм за способом свого формування: моральні та традиційні. Походження норм першого типу обумовлено тим, що людина або суспільство виступають для члена групи цінністю. Їхнє функціонування забезпечує запобігання антисоціальної (деструктивної) поведінки у членів цього суспільства. Походження норм другого типу обумовлено звичними для індивіда стандартами поведінки та спробою їх збереження. Їхнє функціонування забезпечує консервацію прийнятих у соціумі поведінкових патернів і збереження культурної традиції.

11. Розвиток культури мислення, а саме – застосування рефлексії і логічного обґрунтування в процесах формування та функціонування репрезентацій, дозволяє долати межі традиційних норм і догматичних приписів і є базовим чинником соціальних зрушень. Зокрема, він може розглядатись як базовий психологічний чинник становлення і розвитку Християнської цивілізації. Він також є основним чинником сучасного ідеологічного розвитку, що в політичній площині проявляється в дуалізмі ліберальної та консервативної ідеологій і реалізується як загальний тренд на лібералізацію суспільних відносин. Водночас у самому способі функціонування ідеологій закладені загрози для ідеологічних деформацій і пов'язаних з ними процесів формування тоталітарних суспільств. Йдеться, по-перше, про неусувне протиріччя між ідеальною моделлю суспільства, яка фігурує в ролі бажаного стану і виражає певну систему цінностей, та реальним способом її втілення в соціальній практиці, а по-друге, про те, що способом реального функціонування ідеологій є політична боротьба, спрямована на перемогу одного із суб'єктів. Головним запобіжником від тоталітаризації та ідеологічних деформацій є застосування рефлексії і логічного обґрунтування до репрезентацій соціальної дійсності.

12. Базовий чинник смислових деформацій релігійних репрезентацій дійсності полягає в тому, що пропозиційне висловлювання є нерелевантною формою вираження для ірраціональних за своєю суттю трансцендентних уявлень. Водночас саме такої форми з необхідністю набуває релігійне вчення, якщо воно перетворюється на завершену доктрину. Ситуація радикалізується за умови, що певна релігія визнається як обов'язкова для сповідування. В цьому випадку вона перестає бути предметом вибору для індивіда і суспільства загалом, а її зміст одразу інкорпорується в комплекс уявлень про дійсність, що знімає потребу у вірі як певній духовній роботі. При цьому трансцендентне не відокремлюється від звичайної дійсності, що позначається і на сфері раціонального пізнання, і на змісті релігійних репрезентацій.

13. Спосіб організації сучасного урбаністичного середовища містить ризики для психічного благополуччя його мешканців. Це пов'язано з тим, що такий спосіб організації не створює умов для репрезентації навколишнього світу як самоцінності, що звужує можливості екзистенційного самоствердження людини. Таке середовище не сприяє розвитку смислів, спрямованих на пізнання чи естетичне осягнення дійсності, що може бути чинником зниження розвитку вищих потреб у підростаючого покоління.

14. Сучасна масова реклама у своїй більшості характеризується переважанням художньо-образних засобів впливу на реципієнта порівняно з конкретно-інформаційними засобами впливу. Така рекламна стратегія є ефективним шляхом формування репрезентацій товарів поза раціональним обґрунтуванням. Для цього реклама використовує низку інструментів: опору на евристичні, трансляцію невідрефлексованих смислів з художнього образу на репрезентацію товару, створення умовного ігрового або фантазійного простору, метафору, позиціонування товару як ознаки статусу його володаря. При цьому смисл, заданий художнім образом, переноситься у сферу прагматики і стає основою формування репрезентації безвідносно до об'єктивних властивостей речі.

Значною мірою на формування репрезентацій поза раціональним обґрунтуванням спирається і політичний піар. Це проявляється у презентації популістських партійних програм і спрощених передвиборчих слоганів, у просуванні політичних брендів художньо-образними засобами, у використанні каузальної атрибуції для формування образу політичного лідера, в апеляції до емоцій і вірувань та ігноруванні об'єктивних аргументів. Підґрунтям для формування репрезентацій поза раціональним обґрунтуванням у даному випадку є низький рівень критичності та політичної компетентності виборця. Такий спосіб репрезентації індивідом соціально-політичної дійсності корелює із низьким рівнем соціальної суб'єктності. Натомість спосіб репрезентації соціально-політичної дійсності, який спирається на раціональний аналіз і рефлексію, пов'язаний із високим рівнем соціальної суб'єктності.

15. Мода як символічно-опосередкована репрезентація людини і її місця в світі представляє собою різновид сучасного міфу, який може проявлятися і як самоцінний спосіб самовираження людини, і як нерелевантний спосіб її репрезентації. При цьому мода виступає зовнішньо-естетичним вираженням смислотвірної діяльності субкультур. Як виробники і постачальники нових смислів субкультури протистоять як традиційній, так і масовій культурі. Водночас це протистояння носить

діалектичний характер. Так, стаючи надбанням соціуму, нові смисли акцептуються масовою культурою, яка втім тяжіє до тиражування зовнішньої форми смислообразу. Закріплюючись у культурі і частково формалізуючись, смисли стають надбанням культури традиційної.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленні розуміння психологічних механізмів становлення смислу як основи формування репрезентацій, в уточненні характеру взаємодії ірраціонального та раціонального аспектів формування та функціонування репрезентацій, в розширеному аналізі ролі психологічних і непсихологічних чинників історичного розвитку.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

Монографії

1. Жовтянська, В. В. (2012). *Трансформації смислу в соціокультурному просторі*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

2. Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.

Розділ колективної монографії

3. Жовтянська, В. В. (2018). Ідеологія як форма соціально-психологічного мислення. В М. М. Слюсаревський (ред.), *Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку* (173-190). Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Статті в наукових фахових виданнях, затверджених МОН України

4. Жовтянська, В. В. (2005). Суспільно-політичні міфи і стереотипи: проблема визначення та особливості прояву. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб. наук. праць, 4*, 86-95.

5. Жовтянська, В. В. (2007). Соціальна роль реклами. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб. наук. праць, 5-6*, 182-191.

6. Жовтянська, В. В. (2007). Игра и миф: общие грани реальности. *Психодрама и современная психотерапия, 1*, 42-50.

7. Жовтянська, В. В. (2007). Ігри, в які грають люди... і не тільки. *Проблеми психології творчості та обдарованості: Зб. наук. праць, 12 (2)*, 80-86.

8. Жовтянська, В. В. (2008). Уявлення українського населення про соціальну ситуацію. *Соціальна психологія, 4 (30)*, 38-48.

9. Жовтянська, В. В. (2009). Діалектика смислу і значення. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 11 (6)*, 173-183.

10. Жовтянська, В. В. (2009). Психологічний механізм функціонування метафори. *Психологія і суспільство, 3*, 81-91.

11. Жовтянська, В. В. (2010). Сміслові трансформації в міфі: побудова теорії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. праць Ін-ту соц. та політ. психол. АПН України, 24 (27)*, 29-39.

12. Жовтянська, В. В. (2011). Міфологія політичного піару. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави: Зб. наук. праць*, 12, 181-191.
13. Жовтянська, В. В. (2011). Міфологія реклами. *Психологічні науки: проблеми і здобутки: Збірник*, 3, 71-90.
14. Жовтянська, В. В. (2011). Сміслові трансформації в сучасному міфі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. праць Ін-ту соц. та політ. психол. АПН України*, 27 (30), 243-255.
15. Жовтянська, В. В. (2011). Зв'язок понять смислу та установки в контексті психосемантичних досліджень. *Вісник Харківського національного університету ім. Каразіна. Серія «Психологія»*, 981, 71-75.
16. Жовтянська, В. В. (2012). Міфологія моди в просторі культури. *Педагогіка і психологія*, 3, 53-60.
17. Жовтянська, В. В. (2012). Сугестивний потенціал семантичних репрезентацій дійсності. *Соціальна психологія*, 12, 53-60.
18. Жовтянська, В. В. (2013). Засади понятійного визначення в теорії смислових трансформацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. праць Ін-ту соц. та політ. психол. АПН України*, 32 (35), 324-331.
19. Жовтянська, В. В. (2014). Функціонування і трансформації ідеологій у соціумі: теоретичний аналіз. *Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць*, 1 (15), 23-35.
20. Жовтянська, В. В. (2015). Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. наук. праць Ін-ту соц. та політ. психол. АПН України*, 35 (38), 24-34.
21. Жовтянська, В. В. (2015). Психологічні закономірності формування суб'єктивних уявлень з погляду теорії смислових трансформацій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки: Зб. наук. статей*, 8, 26-43.
22. Жовтянська, В. В. (2017). Тенденції розвитку політичних ідеологій: соціально-психологічний аналіз. *Проблеми політичної психології: Зб. наук. праць*, 5 (19), 212-223.
23. Жовтянська, В. В. (2018). Історія досліджень суб'єктивних репрезентацій у психологічній науці. *Актуальні проблеми психології*, 10 (32), 109-123.
Статті у наукових періодичних виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних
24. Жовтянська, В. В. (2019). Психологічний погляд на природу смішного: спроба побудови пояснювальної концепції. *Психологічні перспективи*, 33, 115-126.
25. Жовтянська, В. В. (2019). Психологічні механізми сприйняття абстрактного мистецтва. *Теорія і практика сучасної психології*, 1 (3), 44-49.
26. Жовтянська, В. В. (2019). Два види соціальних норм і психологічні засади їхнього формування. *Психологія та соціальна робота*, 24 (2 (50)), 100-114.
27. Жовтянська, В. В. (2020). Психологічні чинники становлення європейської християнської культури з погляду теорії смислових трансформацій. *Психологічні перспективи*, 35, 56-68.

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру

28. Жовтянська, В. В. (2010). Мистецтво гри і гра в мистецтві. *Сучасні проблеми художньої освіти в Україні: Зб. наук. праць ІПСМ НАМ України*, 6, 59-70.
29. Жовтянська, В. В. (2010). Онтологія гри та становлення мистецької творчості. *Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка*, 2, 218-222. К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство".
30. Жовтянська, В. В. (2012). Онтологія гри. *Problems of Modern Philology, Pedagogics and Psychology. Materials digest of the XXV International Scientific and Practical Conference and the II stage of Research Analytics Championship in pedagogical and psychological sciences and the I stage of the Championship in psychological sciences*, 179-181. London: IASHE.
31. Жовтянська, В. В. (2012). Проблема об'єктивності семантичних репрезентацій дійсності. *Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку: Матеріали конференції*, 164-166. Запоріжжя: ЗНУ.
32. Жовтянська, В. В. (2013). Індивід VS общество: проблема становлення личностной суб'єктності. *Перспективи формування самосознання: общество, культура. (Матеріали 3-й міжнародної науково-практичної конференції)*, 117-122. Симферополь: ІТ «Ариал».
33. Жовтянська, В. В. (2014). Майдан як поле боротьби ліберальної та тоталітарної ідеологій. *Актуальні проблеми сучасного суспільства в фокусі соціології: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 19 березня 2014 року*, 26-28. К.: Міленіум.
34. Жовтянська, В. В. (2014). Общественная идеология как детерминанта государственного развития в Восточной Европе. *Polska i Ukraina w dobie transformacji: Wspolpraca transgraniczna, innowacje, edukacja i rozwoj spoleczno-gospodaczy*, 62-73. Przemysl.
35. Жовтянська, В. В. (2015). Теорія смислових трансформацій: вихідні засади та пояснювальний потенціал. *III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю "Особистість у сучасному світі"*, 2, 62-66. К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агентство".
36. Жовтянська, В. В. (2015). Роль критичності в формуванні суб'єктивних уявлень з погляду теорії смислових трансформацій. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Верифікація когнітивних практик та самореалізація особистості»*, 87-92. Київ.
37. Жовтянська, В. В. (2016). Суспільна свідомість як детермінанта державного розвитку. *Реформи в Україні: ілюзії та реалії. Матеріали науково-практичної конференції*, 27-30. К.: ТОВ «Спринт-Сервіс».
38. Жовтянська, В. В. (2019). Вплив соціальних норм на толерантність особистості. *Толерантність на кордонах Європи: вимір для України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, 129-134. Ужгород: ФОП Наумченко Н. В.

АНОТАЦІЇ

Жовтянська В. В. Психологія репрезентацій дійсності. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія; історія психології. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2021.

У дисертації запропоновано наукову теорію, яка надає системну інтерпретацію процесів формування, функціонування та розвитку репрезентацій з урахуванням модусу взаємовідносин індивіда з дійсністю. Центральним концептом теорії виступає поняття смислу, який визначено як пошукову інтуїтивну гіпотезу, що спирається на наявний в індивіда досвід, актуалізований через асоціативні зв'язки, і містить суб'єктивне ставлення до об'єкта. Показано, що характер розвитку смислу за різних модусів взаємовідносин індивіда з дійсністю і різних способів символічного опосередкування визначає ті психологічні механізми, які лежать в основі формування, функціонування та розвитку репрезентацій. Запропонована теорія застосовується для пояснення широкого кола питань. Насамперед це стосується феноменів, природа яких відноситься до класичних проблем гуманітарного знання. Це гра, метафора, міф, смішне. Особливу увагу приділено процесам історичного розвитку репрезентацій дійсності. Обґрунтовано авторський погляд на первинну роль когнітивних чинників у процесах формування та розвитку Християнської цивілізації. Розглянуто механізми смислових деформацій у релігійних та ідеологічних вченнях. Крім того, надано психологічну інтерпретацію цілому ряду феноменів, характерних для сучасного соціокультурного простору. Це абстрактне мистецтво, рекламні та політичні технології, політика постправди, теорії змови, мода.

Ключові слова: репрезентація, смисл, рефлексія, гра, мистецтво, метафора, міф, смішне, соціальні норми, ідеологія, психологія історії, реклама, PR, мода.

Жовтянская В. В. Психология репрезентаций действительности. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология; история психологии. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины. – Киев, 2021.

В диссертации предложена научная теория, предоставляющая системную интерпретацию процессов формирования, функционирования и развития репрезентаций действительности.

Анализ философской и психологической литературы, посвященной гносеологическим и онтологическим проблемам функционирования репрезентаций, позволил определить общий теоретико-методологический базис исследования. Это, во-первых, положение о единстве результата и процесса познания, а, во-вторых, – положение об органической включенности этого процесса в целостную жизнедеятельность индивида. Важными исходными позициями исследования стали наработки, представленные в теории дуальных процессов, теории укорененных когниций, психологии аттитюда, психологии установки, теоретической и эмпирической психосемантике.

На основе указанных исходных позиций и положений, а также на основе анализа логики и истории развития человеческого познания была разработана предварительная теоретическая модель формирования и функционирования репрезентаций, которая схематично может быть очерчена следующим образом. Во-

первых, характер формирования и функционирования репрезентаций зависит от модуса общих взаимоотношений индивида с действительностью: прагматического или экзистенциального. В первом случае предполагается, что объекты действительности должны быть представлены в своих объективных характеристиках, то есть независимо от особенностей субъективного процесса их познания. Поэтому такие репрезентации действительности нуждаются в рациональной верификации, которая позволила бы отделить сущностные характеристики объекта от субъективности индивидуального видения. Во втором случае содержание репрезентации верифицируется уже самим наличием этой репрезентации, поэтому рациональное обоснование здесь не требуется. При этом и действительность, и индивидуальный способ ее понимания предстают как исходные ценности. Во-вторых, процесс формирования репрезентаций может включать два аспекта: иррациональный и рациональный. Иррациональный аспект формирования репрезентаций (смысл) представляет собой интуитивный способ понимания, основанный на ассоциативных связях и индивидуальном опыте, и включает субъективное отношение к объектам действительности. В онтологическом плане смысл представляет собой не только результат, но и процесс познания и функционирует как предварительная гипотеза о свойствах объекта. Рациональный аспект формирования репрезентаций представляет собой применение логического вывода, а также рефлексию относительно способа формирования репрезентаций. В-третьих, в случае, когда рефлексия относительно способа формирования репрезентаций не применяется, и речь идет о прагматическом способе взаимоотношений с действительностью, репрезентации субъективно не отличаются от самой действительности.

Если второй и третий пункт подтверждались предварительным анализом, то верификация первого пункта требовала анализа специфики формирования и функционирования репрезентаций в различных модусах взаимоотношений индивида с действительностью. Лучше всего для этих целей подходили такие символически-опосредованные репрезентации, как метафора и миф, поскольку они относятся к феноменам, которые могут быть развернуты и в одном, и в другом модусе. Учитывая то, что менее изученными были процессы формирования и функционирования репрезентаций в экзистенциальном модусе взаимоотношений индивида с действительностью, к анализу также были привлечены такие феномены, как игра и искусство.

Анализ игры, искусства, метафоры и мифа не только подтвердил положения предварительной модели, но и позволил определить механизмы развития репрезентаций, что требовало привлечения к рассмотрению их символического опосредования. Верификация и содержательное расширение предварительной модели позволили говорить о целостной теории, которая предлагает психологическую интерпретацию процессов формирования, функционирования и развития репрезентаций. Отдельную иллюстрацию положениям теории предоставило исследование феномена смешного, демонстрирующего наличие субъективного слияния репрезентаций и объектов действительности при отсутствии предварительной рефлексии.

Теория была дополнена и проиллюстрирована анализом процессов формирования, функционирования и развития репрезентаций действительности в

историческом измерении и современном социокультурном пространстве. В частности, обоснован авторский взгляд на первичную роль когнитивных факторов в процессах формирования и развития Христианской цивилизации; рассмотрены механизмы смысловых деформаций в религиозных и идеологических учениях; предложена психологическая интерпретация таких феноменов, как абстрактное искусство, рекламные и политические технологии, политика постправды, теории заговора, социальные нормы, мода.

Ключевые слова: репрезентация, смысл, рефлексия, игра, искусство, метафора, миф, смешное, социальные нормы, идеология, психология истории, реклама, PR, мода.

Zhovtianska V. V. The psychology of reality representations. – On the rights of manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Psychological Sciences specialty 19.00.01 – general psychology; history of psychology. – Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation offers a scientific theory that provides a systematic interpretation of the processes of formation, functioning and development of representations, taking into account a mode of relationship of an individual with reality. The central concept of the theory is the concept of sense, which is defined as a search intuitive hypothesis, which is based on an individual's experience, actualized through associative connections, and contains an attitude to the object. It is shown that the nature of the development of sense in different modes of the individual's relationship with reality and different ways of symbolic mediation determines the psychological mechanisms that underlie the formation, functioning and development of representations. The proposed theory is used to explain a wide range of issues. First of all, this applies to phenomena whose nature relates to the classical problems of humanities knowledge. It's a game, a metaphor, a myth, funny. Particular attention is paid to the processes of historical development of representations of reality. The author's view on the primary role of cognitive factors in the processes of formation and development of Christian civilization is substantiated. The mechanisms of semantic deformations in religious and ideological teachings are considered. In addition, a psychological interpretation of a number of phenomena inherent in modern socio-cultural space is proposed. These are abstract art, advertising and political technologies, post-truth politics, conspiracy theories, fashion.

Key words: representation, sense, reflection, play, art, metaphor, myth, funny, social norms, ideology, psychology of history, advertising, PR, fashion.

Підписано до друку 09.04.2021
Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 1,9. Наклад 100 прим.